

Hayri Efendi, 26 Cemaziyelevvel 1306 (28 Ocak 1889) tarihli irade ile ilga edilen Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye Cemiyeti'ni yeniden kurmak istemişse de muhtemelen döneminin siyasî şartları onun bu arzusunun gerçekleştirilmesine imkân vermemiştir (Mardin, s. 153).

Hayri Efendi'nin şeyhülislâmlığı zamanında, 24 Temmuz 1913'te Fetvahâne'nin Hey'et-i İftâiyyesi Hakkındaki Nizam-nâme ile fetvahâne bünyesinde "te'lîf-i mesâil" ve "taharrî-i mesâil" adıyla iki ayrı daire kurulmuş ve te'lîf-i mesâil, meşihatça tesbit edilen konular hakkında dört mezhebe ait fıkıh kitaplarındaki bilgileri toplamak, yazılı ve basılı fıkıh ve fetva kitaplarından büyük bir fetva mecmuası tertip etmek, bu arada zamanın ihtiyaçlarına uygunluğu sebebiyle Hanefî mezhebinde müftâ-bih olmayan bir görüşü veya diğer üç mezhep imamına ait bir ihtihadi uygun görmesi halinde konuyla ilgili gerekçeli bir mazbata hazırlamakla görevlendirilmiştir (*Düstur*, İkinci tertip, VI, 948-950; *Cerîde-i İlmîyye*, sy. 4 [1332], s. 155-157; ayrıca bk. FETVAHÂNE). Bu nizamnâmede yer alan hükümler, başlangıçtan beri sıkı bir şekilde Hanefî mezhebindeki müftâ-bih görüşleri esas alan Osmanlı Devleti'nin zamanın ihtiyaçlarını dikkate alarak diğer görüş ve mezheplerden faydalanma kapısını açması bakımından önemlidir. Fetvahâne'nin bu tür faaliyetlerinden olarak başta nafakât, nikâh ve talâk gibi konular olmak üzere bütün hukukî meselelerdeki müftâ-bih görüşlerin "el-Ahkâmü's-şer'iyye fi'l-ahvâli's-şahsiyye" adı altında toplanıp tercüme ve telif edilmesine karar verilmiş ve bu eserin I. cildi olarak Fetva Emini Ali Haydar Efendi tarafından tertip edilen *Kitâbü'n-Nafakât* (İstanbul 1333) adlı eser yayımlanmışsa da bunun devamı gelmemiştir. Yine yukarıdaki nizamnâmenin yaklaşım biçiminden hareketle olsa gerek, kadınların bazı hallerde mahkemeye müracaatla boşanma talebi, Osmanlı Devleti'nde Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf'un görüşleri doğrultusunda çok sınırlı bir şekilde ve yalnızca kocada cinsî bir rahatsızlık bulunması durumunda kabul edilirken (Aydın, s. 116-121), Şeyhülislâm Hayri Efendi'nin meşihati devrinde fetvahânede dönemin içtimâî ve iktisadî şartları da dikkate alınarak ve diğer mezheplerden de istifade edilerek kocanın gaipliği ve hastalığı sebebiyle kadına boşanma hakkı veren iki fetva hazırlanmış, bu fetvalar Hayri Efendi'nin re'sen arzı ile irâde-i seniyyeye iktiran

ederek kanunlaştırılmıştır (birinci iradenin tarihi 29 Rebûlâhîr 1334 [5 Mart 1916], bk. *Cerîde-i İlmîyye*, sy. 20 [1334], s. 353; ikinci iradenin tarihi 18 Cemâziyelevvel 1334'tür [23 Mart 1916]; bk. a.e., sy. 24 [1334], s. 394; Mardin, s. 109-111; Aydın, s. 144-148). Bu irâde-i seniyyeler, 8 Muharrem 1336 (24 Ekim 1917) tarihli Hukûk-ı Âile Kararnâmesi'nin 122 ve 126. maddelerine esas teşkil ettiği için Hayri Efendi'nin geniş görüşlülüğü Osmanlı hukuk tarihi bakımından önemli bir gelişmeye sebep olmuştur. Ancak Hayri Efendi'nin bu konularda padişaha re'sen arz ile irade alması, hükümetteki bazı kimseler tarafından teşrî meclislerinin görev alanlarına bir tecavüz olarak değerlendirilmiş ve gerek hükümet gerekse İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nde itirazlara yol açmıştır. Ebû'lulâ Mardin'in de işaret ettiği gibi İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin çeşitli engellemelerine karşı Hayri Efendi'nin tercih ettiği bu re'sen irâde-i seniyye istihsalı onlarla arasındaki problemlerin artmasına tesir etmiş olmalıdır.

BİBLİYOGRAFYA :

İlmîyye Sahnâmesi, s. 636-640; *Düstur*, İkinci tertip, İstanbul 1334, VI, 948-950; İbnülemin – Hüseyin Hüsameddin [Yasar], *Evkâf-ı Hümâ-yun Nezâretinin Tarihçe-i Teşkilâtı ve Nüzzâ-rın Terâcim-i Ahvâli*, İstanbul 1335, s. 225-242; Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, II/4, s. 359, 374, 629; III/1, s. 99, 247, 320 vd.; III/4, bk. İndeks; Ebû'lulâ Mardin, *Medenî Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa*, İstanbul 1946, s. 107-112, 153-155; Danışmend, *Kronoloji*, IV, 559-560; Ali Fuad [Türk geldi], *Görüp İştittiklerim*, Ankara 1951, s. 132, 135-137, 142, 167-168, 173, 298; Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 267; Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Üleması*, İstanbul 1981, IV-V, 207-209; M. Akif Aydın, *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku*, İstanbul 1985, s. 115-121, 144-148; *Cerîde-i İlmîyye*, sy. 4, İstanbul 1332, s. 155-157 vd.; sy. 7 (1332), s. 437; sy. 20 (1334), s. 353; sy. 24 (1334), s. 394; Mübahat S. Kütükoğlu, "Dârü'l-Hilâfeti'l-'Aliyye Medresesi ve Kuruluşu Arefesinde İstanbul Medreseleri", *İTED*, VII/1-2 (1978), s. 1-5; a.mlf., "Dârü'l-Hilâfeti'l-'Aliyye Medresesi", *DİA*, VIII, 507-508; "Hayri Efendi", *TA*, XIX, 126-127; A. H. de Groot, "Muştafâ Khayri Efendi", *EP* (İng.), VII, 716-717.

MEHMET İPŞİRLİ

HAYRİYE TÜCCARI

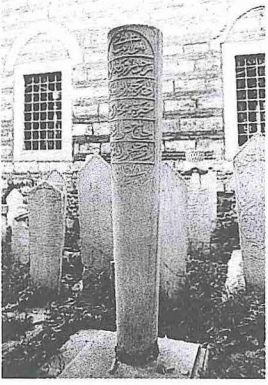
Avrupa tüccarı statüsünde
dış ticaret yapan
Osmanlı müslüman tüccarı.

XIX. yüzyıldan önce Avrupalı devletler tüccarının Osmanlı topraklarında Osmanlı tâcirlerinden daha elverişli şartlarla ticaret yapması, gayri müslim tüccarın Av-

rupalı devletlerin himayesine girerek dış ticarete faal rol oynamasına sebep olmuş, III. Selim devrinde gayri müslim Osmanlı tebaasından isteyenlere Avrupa tüccarı* adıyla berat verilerek Avrupalı tüccar statüsünde ticaret imkânı tanınmıştı. Ancak bu defa da Avrupa ile ticaret yapan müslüman tüccar, Avrupalı devletler tüccarı veya Avrupa tüccarının adı ve himayesi altında ve ticaretlerinde onlara bir komisyon vermek suretiyle ticaret yapmak mecburiyetinde kalmışlardı. Böyle bir tatbikattan şikâyetçi olan müslüman tüccarın gayri müslim tüccarla eşit şartlarda ticaret yapabilmek için teşebbüse geçmesi üzerine kendilerine hak verilmiş, fakat teşebbüs III. Selim zamanında sonuçlandırılmamıştı. Halbuki Avrupa ile olan ticarete müslüman tüccarın da söz sahibi olmaya başlamasıyla zaman içinde elde edilen kârın Frenkler'den müslümanlara geçeceği fikri ilgililerce memnuniyetle karşılanmıştır. II. Mahmud'un saltanatının ilk yıllarında müslüman tüccara da diğerleriyle aynı statüde dış ticaret yapma hakkı tanınırken bu husus göz önünde bulundurulmuş ve müslüman tüccara verilmek üzere hazırlanan beratın padişah tarafından da uygun bulunmasıyla hayriye tüccarı denilen sınıf ortaya çıkmıştır.

İlk hayriye tüccarlığı beratının verilmiş tarihi kesin bir şekilde belirlenememekle beraber 1810 olarak kabul edilegelmiştir. Avrupa ticaretinde müslüman tüccarın da rol oynaması düşüncesiyle kurulmasına rağmen Avrupa tüccarından farklı olarak bunların sayılarına tahdit getirilmiştir. Başlangıçta İstanbul'da kırk, İzmir, Bursa, Şam, Halep, Kıbrıs gibi şehirlerde onar hayriye tüccarı bulunması kararlaştırılmış, fakat çoğu şehirlerdeki kontenjanların kısa zamanda dolması sebebiyle şehbender ve muhtarları tarafından tahdidin kaldırılması hususunda teşebbüste bulunulmuştur. Ancak hayriye tüccarlığının şeref ve itibarının korunması mülâhazasıyla tahdidin tamamen kaldırılması uygun bulunmamış ve mevcut kontenjanlara yirmişer kişi ilâvesiyle sayılar İstanbul'da altmışa, diğer yerlerde otuza çıkarılmıştır. Tahdidin Tanzimat'tan sonra kaldırılarak şartları haiz müslüman tüccarın hayriye tüccarı statüsüne girebilmesine imkân tanınmış olmalıdır.

Hayriye Tüccarı Nizamnâmesi'ne göre Avrupa tüccarında olduğu gibi bunların

Hayriye
tüccarı el-Hâc
Ali Ağâ'nın
Aşık Paşa Camii
haziresindeki
15 Şevval 1279
(5 Nisan 1863)
tarihli
mezar taşı -
Fatih /
İstanbul

da İstanbul'da bir şehbenderle iki muhtarlarının bulunması gerekiyordu. Berat almak isteyenler, bulundukları yerin kadı ve idarecilerinden aldıkları iyi hal kâğıtlarıyla birlikte iki de kefil göstererek Dîvân-ı Hümâyûn beylikçisi olan şehbender müracaat ederler; yapılan tahkikat sonunda kontenjan olduğu takdirde ehl-i ırz, dindar, doğruluk ve dürüstlüğü ile tanınanlar arasından en lâıyk görülenlere şehâdetnâmeleri, daha sonra da bunlara dayanılarak beratları verilirdi. Avrupa tüccarına nazaran hayriye tüccarının berat harcı biraz daha düşük olup 12 altındı (1200 kuruş). Bunun dışında diğer hususlarda eşittiler. Bunların da iki hizmetkârları bulunur, gerektiği takdirde biri ticaret yapılan yerde oturabilirdi. Hayriye tüccarının ölümü halinde berat, varsa büyük oğluna verilir, oğlu olmaması halinde tâlipler arasında en uygunu seçilirdi. Ticaret Nezâreti'nin kuruluşundan sonra müracaatlar buraya yapılmaya başlandı.

Yapacakları seyahatlerde diğer müste'men ve Avrupalı tüccar gibi hayriye tüccarının da yol hükmü (seyahat müsaadesi) almaları, 4000 akçenin üstündeki davalarının İstanbul'da görülmesi, yabancı tüccarla olan anlaşmazlıklarında tüccarın mensup olduğu milletin ahidnâmesine göre muamele edilmesi beratlarda yer alan hususlardandı. 1838 Balta Limanı Ticaret Muahedesi öncesinde bazı mallar üzerinde ihraç yasağı bulunduğundan müste'men tüccar ve Avrupa tüccarı gibi hayriye tüccarının da yasaklara uyması gerekiyordu. Gümrük resmi oranları, Balta Limanı Muahedesi öncesinde % 3 iken 1838'den sonra müste'men tüccar gibi ihracatta % 12, ithalatta % 5 olarak tesbit edilmişti. Gümrük memurlarının bunların dışında resim almaları halinde fazla alınan miktar geri verilirdi. Hayriye tüccarının da gümrük gelirlerine zarar verecek davranışlardan kaçınması

gerekiyordu. Böyle bir durumla karşılaşıldığında sadece tüccar değil şehbender ve muhtarları da mesul tutulurdu. Bazı hallerde ise müslüman tüccarı dış ticarete teşvik etmek üzere devlet tarafından kredi temin edildiği, yahut ihraç edecekleri bazı mallar için gümrük muafiyeti tanındığı da oluyordu. Avrupa'da bir güçlkle karşılaştıklarında ise o şehirdeki Osmanlı şehbenderine müracaat ederlerdi.

BİBLİYOGRAFYA :

Mecelle-i Umûr-ı Beledîyye, I, 681-689; Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisadî Münasebetleri I: 1580-1838*, Ankara 1974, s. 71-73; Musa Çadırcı, "II. Mahmut Döneminde (1808-1839) Avrupa ve Hayriye Tüccarları", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, Ankara 1980, s. 237-241; Ali İhsan Bağış, *Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler*, Ankara 1983, s. 96-100.

MÜBAHAT S. KÜTÜKOĞLU

HAYRİYYE

(خیریه)

Nâbî'nin
(ö. 1124/1712)

nasihatnâme türündeki mesnevisi.

Asıl adı *Hayrînâme* olduğu halde daha çok *Hayriyye* diye tanınır. 1113 (1701) yılında Halep'te yazılmıştır. Mesnevinin ilk bölümlerinde müellif, eserini yedi yaşındaki oğlu Ebülhayr Mehmed Çelebi'ye hitaben yazdığını ve ona *Hayrînâme* adını verdiğini bizzat söyler (beyit 93-98). Aruzun "feilâtün feilâtün feilün" kalıbıyla yazılan *Hayriyye* yaklaşık 1665 beyit olup bu sayı çeşitli yazma nüshalara göre değişmektedir. Otuz beş bölümden oluşan eserin bölüm başlıkları da aynı vezinle yazılmış birer mısra şeklindedir.

Nâbî eserine benzeri mesnevilerde olduğu gibi Allah'a hamd ile başlar; kâinatın ve eşref-i mahlûkat olan insanın yaratılışına temas ettikten sonra Hz. Peygamber'in methine geçer. *Hayriyye*'nin baş tarafındaki kısımlar müellifin kendisi, oğlu ve eserin telif sebebiyle ilgilidir; bunları İslâm'ın şartları takip eder. Daha sonra ilmin ve çalışmanın önemine temas edilerek çeşitli ilimler hakkında bilgi verilir, cehaletin sebep olduğu kötülükler anlatılır. "Matlab-ı Ma'rîfet-i Rabbânî" başlığını taşıyan bölümde Nâbî, Allah'ı bilmenin gereği üzerinde durarak oğluna irfan sahibi olmasını ve bunun için mu tasavvıfların yazdığı eserleri okumasını tavsiye eder. Ayrıca felsefeden uzak du-

rulmasını isteyen şair, oğlu Mehmed Çelebi'nin şahsında bütün gençlere ham sofu değil ârif olmalarını öğütler.

Hayriyye'nin en ilgi çekici bölümlerinden biri "Der Beyân-ı Şeref-i İstanbul" adını taşımaktadır. Bu bölümün başında Nâbî, oğluna ilmin ve mârifetin yalnız İstanbul'da geçerli olduğunu söyleyerek şehrin güzelliğini över. Bu övgüde, İstanbul'un tabiatı güzelliklerinden ziyade ilim ve irfan sahiplerinin bu beldede yaşaması, buranın mûsiki, şiir ve diğer güzel sanatların merkezi oluşu üzerinde durulur. Ayrıca şehrin zevk ve safa âlemlerine de temas eden şair duygularını, "Her ne şey hâtıra eylerse hutûr / Anda a'lâsının a'lâsı olur" beytiyle ifade eder. Nâbî mevzun sözün güzelliğine de dikkat çekerek bu hususta birçok şairin adını zikreder. Arap şiirini över, İran şairlerinin divanlarının anlamca güzel ve aynı zamanda kültür kaynağı olduğunu belirtir. *Hayriyye*'de çeşitli meslekler üzerinde duran şairin sevmeyişi meslek devlet adamlığıdır. Oğluna kadılık görevini seçmemesini, malîyede çalışmamasını ve vakıf mütevelliliğinde bulunmamasını tavsiye ederek bu mesleklerin güçlüklerini belirtir. "Matlab-ı Mezra-ı Kışt ü Hirmen" adlı bölümde, divan edebiyatında ilk defa toprakla uğraşmanın iyi bir meslek olduğunu söyleyerek oğluna bu mesleği öğütler. Eserin "Mebhas-i Lâzime-i Hikmet ü Tıbb" başlıklı bölümünde Nâbî, din ilimlerinin yanında tıbbın da önemli bir ilim olduğuna işaret eder. "Matlab-ı Lâzime-i Hayr Duâ" adlı son bölümde şair oğluna iyi dileklerde bulunur; eser, "Her şebîn Kadr ola her rûzun îd / Göresin devlet ile ömr-i mezîd" beytiyle sona erer.

Mesnevinin özelliklerinden biri de çocuk eğitimiyle ilgili bilgiler ihtiva etmesidir. *Hayriyye*, Türk kültür tarihinde çocuk edebiyatı ve eğitimi alanında ilk eserlerden biri olarak kabul edilmektedir. Nâbî devrinin göze batan kusurlarını ve toplumdaki aksaklıkları da eleştirmiştir. Ülkedeki genel çöküş üzerinde durduğu gibi insanlardaki ahlâk düşüklüğünü, idarecilerin zayıflığını, mahkemelelerin bozulmasını, halkın ezilmeliğini ve ulemânın cahilliğini de anlatmıştır.

Hayriyye, bazı bölüm başlıkları dolaşısıyla Ferîdüddin Attâr'a nisbet edilen *Pendnâme*'yi veya Keykâvus b. İskender'in *Kâbûsnâme*'sini hatırlatmakla beraber şekli, tertibi ve muhtevası ile söz konusu eserlerden ayrılır. Diğer taraftan